

ÅBY KIRKE

HASLE HERRED

Åby kirke var inkorporeret i præbendet af samme navn, som omtales første gang 1427¹. Efter reformationen var præbendet forlenet til forskellige, indtil kongen 23. marts 1618 perpetuerede det til Århus latinskoles konrektorat². Ved benådningsbrev af 1. april 1699 overlod kongen kirketienden og kirkens øvrige indkomster til bispeembedet, der til gengæld skulle vedligeholde kirken og afholde dens øvrige udgifter, dog uden ret til at kalde sognepræsten³. Åby kirke tilhørte bispeembedet til 1804, da kongen ved anordning 27. august tillod den solgt til sognets beboere. Skødet på kirken er dateret og tinglæst 11. december samme år⁴.

Fra 1618 var latinskolens konrektor samtidig præst i Åby; ved reskript af 29. april 1740 blev sognet annekteret kapellaniet ved Vor Frue kirke i Århus, 24. november 1764 sognepræsteembedet og endelig 3. december 1845 det residerende kapellani ved samme kirke. Ved kgl. resolution af 13. februar 1908 blev Åby sogn et selvstændigt pastorat. 1. januar 1911 overgik kirken til selveje.

Den middelalderlige kirke blev på grund af brøstfældighed nedrevet 1872, og samme år påbegyndtes en ny bygning, der indviedes pinsedag 1873.

Filialkirken på den 1925⁶ erhvervede *annekskirkegård* i Åbyhøj er opført 1942—45 efter tegninger af Harald Lønborg-Jensen, der har taget sit forbillede i cistercienserarki-tekturen, specielt klosterkirken i Løgum (jfr. DK Tønder, 1094).

Omtrent midtvejs mellem munden af Århus å og Brabrand sø ligger Åby kirke på den jævnt stigende nordside af den brede ådal. Landsbyen er i løbet af de sidste generationer omdannet til forstad, og den beskedne, romanske kirke er 1872—73 afløst af en imponerende nybygning.

Kirkegården, der var udvidet mod vest et par år før indvielsen af den nye kirke, blev yderligere øget omkring 1890⁵. I begyndelsen af dette århundrede gennemførtes planering og beplantning, ligesom mindre arealreguleringer fandt sted⁶. Hegningen, der nu foretages dels med hække oven på støttemur af kløvsten, dels med stendiger og raftehegn, nævnes første gang 1786⁷, da den udelukkende bestod af et kampestensgærde, der var sunket sammen. Der anføres i årenes løb adskillige udbedringer og reparationer.

Hovedindgangen sidder i vest, ud for kirketårnet, og placeringen i denne side nævnes første gang 1685⁸, da portens skur (halvtag) fornyedes; på samme tid ordnedes en *frist* ved siden af indkørslen og en i det østre dige. Da den nuværende kirke byggedes, fornyedes portens murede piller; forrige sæt var fra

Fot. i NM.

Fig. 1. Åby. Ydre, set fra sydvest før 1929. — *The church seen from southwest before 1929.*

1857⁵. Østre låge er nu nedlagt. Sydligst på vestsiden sidder køreport og låge, der bl.a. giver adgang til kirkegårdens affaldskule.

Et *ligkapel* kom på tale 1903⁵; nogle år senere opførtes på kirkegårdens søndre del den eksisterende bygning, der er tegnet af Thorkild Møller⁶ og i sit formsprog nøje knyttet til kirken.

En *†kirkelade* nævnes i slutningen af 1600-tallet⁹.

Kirken, der af samtiden ansås for at være i »romersk-italiensk Stil«¹⁰, er opført 1872—73 af bygmester C. Steinbrenner m.fl. efter tegning af den kgl. bygningsinspektør for Nørrejylland, V. Th. Walther. Den består af tresidigt afsluttet kor, der ved et birum i hver side er kombineret med skibet, hvis længde herved tilsyneladende øges; i vest et tårn, der fungerer som våbenhus og krones med hjørnetinder og et firsidigt pyramidespir. En del granitkvadre fra forgængerens indgår i bygningen. Korets og skibets tage, med en hældning på knap 35°, er skiferlagte, ligesom tårnspiret var indtil 1929, da det forhøjedes og beklædtes med kobber. I sin tidstypiske udformning godtgør adskillige af kirkens enkeltheder en særlig påvirkning fra M. G. Bindesbølls kirke i Hobro, der var rejst en snes år før.

I skibets indre er det oprindeligt ferniserede, nu kulørte trælofts langsgående, synlige bjælker båret af endevæggene og to tværstillede, murede arkader,

Fot. i NM.

Fig. 2. Åby. Den 1872 nedrevne kirke, set fra sydøst umiddelbart før nedrivningen. — *The mediaeval church seen from southeast just before it was pulled down 1872.*

der står i relation til udvendige stræbepiller og deler rummet i tre fag. I den rundbuede koråbning er den ældre kirkes indbyrdes forskellige kragsten¹¹ (jfr. nedenfor) genanvendt. I koret var oprindeligt et ovenlys.

Bygningsmæssigt skete ingen afgørende ændringer ved den af Aage C. Nielsen og Poul Andersen ledede omdannelse af interiøret, som gennemførtes i hundredåret for grundstens nedlæggelse¹².

Den romanske $\dagger$ kirke bestod ved nedrivningen 1872 af kor og skib, der kan antages at have været fra tiden omkring år 1200, og hvortil sluttede sig et vestafsnit, der synes oprindeligt at have udgjort underdelen af et tårn; foran skibets syddør var et våbenhus, der senest var fornyet 1847.

Den oprindelige kirke var bygget af *granitkvadre* på skråkantsokkel, og kasse-murenes inderside var udført med *marksten*, hvor der ifølge synsprotokollens beskrivelse 1862 var iblandet tegl. Af enkeltheder var korets tre rundbuede, dobbeltmigede *vinduer* bevaret; det østre dog tilmuret udvendigt. I skibets nordside sad to lignende vinduer. *Døren* i denne side var »fuldkommen borttaget«, mens den søndre indgang var »uden nogen Prydelse, kun bestaaende af firkantede Karmstene og ganske overkalket«¹³. I den rundbuede, to meter brede koråbning sad et par *kragsten*, der overførtes til den nye kirke. Nordre (fig. 6) er profileret og på forsiden smykket med en indristet arkaderække; søndre

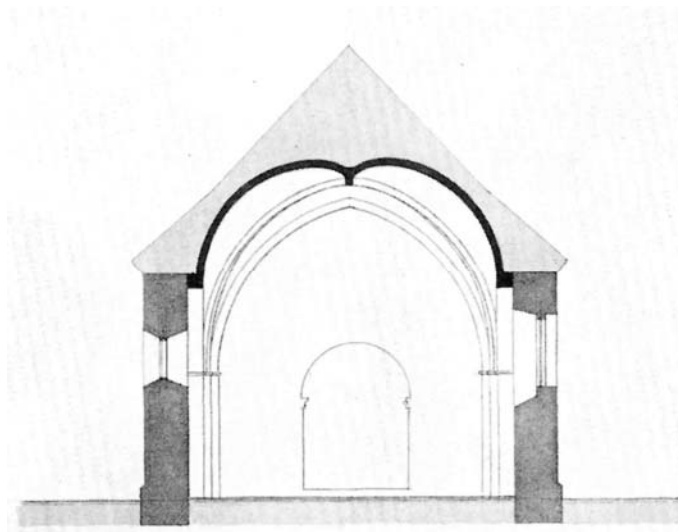

Fig. 3. Åby. Den 1872 nedrevne kirke, tværnsnit i skibet 1:150, set mod øst. Opmåling 1872 ved V. Th. Walther. (NM). — *The demolished church. Cross-section in the nave looking east, 1872, 1:150.*

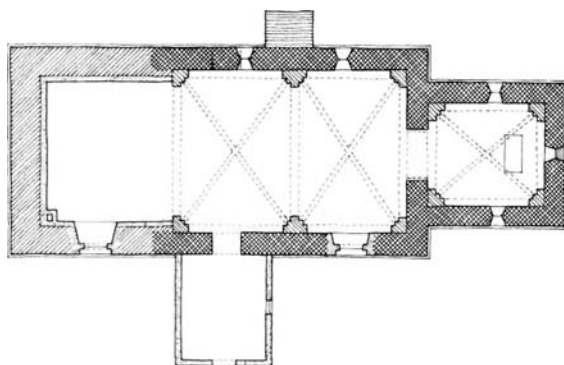

Fig. 4. Åby. Den 1872 nedrevne kirke, plan 1:300. Rekonstruktionsforsøg tegnet af KdeFL på grundlag af opmåling 1871—72 ved V. Th. Walther og foreliggende beskrivelser. — *The demolished church. Reconstructed groundplan 1:300.*

(fig. 7) er ganske usædvanlig og på grund af sin ornamentik og den cylindriske form oftest opfattet som en efterligning i sten af en dekoreret træstav¹⁴. *Tilføjelser og ændringer*. Det har utvivlsomt været i senmiddelalderen (jfr. kalkmalerier), at kirken blev forsynet med krydshvælv, et fag i koret, to i skibet. De falsede hjørne- og vægpiller havde et på undersiden affaset vederlagsbånd. I eet eller flere af hvælvene var »heelt indmuret nogle Urner«¹⁵ (an-

Fot. i NM.

Fig. 5. Åby. Den 1872 nedrevne kirke. Interiør mod øst, taget umiddelbart for nedrivningen. — *The demolished church. Interior looking east 1872.*

tagelig *lydpotter*). I samme tidsafsnit fik skibet en jævnbred *vestforlængelse*, der i årene før nedrivningen åbnede sig mod skibet i sin fulde bredde. De relativt svære mure, der synes at have været af granitkvadre på skråkantsokkel, kunne tyde på, at der her var planlagt et tårn, og efterretninger fra 1600-tallet udelukker ikke, at et sådant fandtes dengang¹⁶. Imidlertid er det sandsynligt, at der intet tårn eksisterede 1693—94, da muremester Mogens Madsen fra Århus

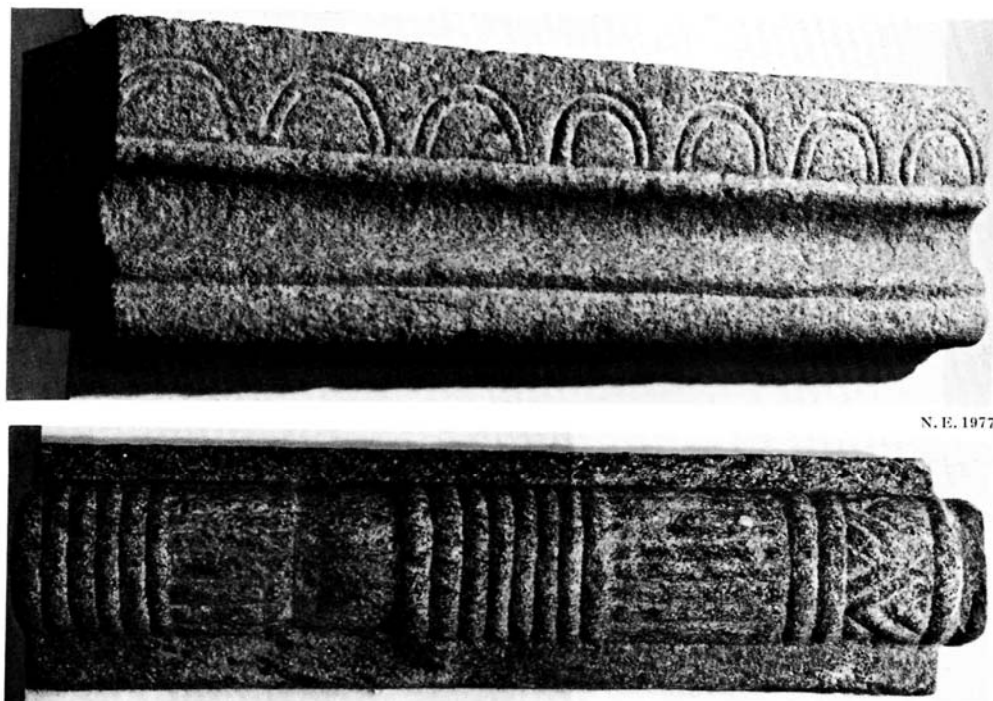

Fig. 6—7. Åby. Nordre og søndre kragsten (p. 1431 f., jfr. p. 1360 fig. 11). — *Imposts in the chancel arch.* Roland Hansen 1972

bl.a. udbedrede kirkens tag fra den ene ende til den anden og i særdeleshed skulle reparere den vestre gavl, hvor klokken hang⁸. 1697—98 var det atter galt med gavlen, hvor et stort stykke mur var faldet ned⁸. I forrige århundrede var vestgavlen prydet med kamtakker, mens kirkens to østvendte gavle havde vindskeder.

Et *våbenhus* nævnes første gang 1693—94 i anledning af reparation; nogle år senere købtes fyrrebrædder til bæk⁸. Syn i 1800-tallet noterede, at loftet var borte, og 1847¹⁷ blev bygningen taget ned for at opføres påny. Sandsynligvis har våbenhuset også før dette år været den enkle, teglhængte bindingsværksbygning, som ses på fig. 2. Døren til kirken havde vist siden 1856¹⁸ været egetræsmalet, og vinduet i østsiden var foreslået ved syn 1862⁵. I det indre var der fladt træloft, et gulv af mursten og i hver side en muret bæk.

I årtierne før nedrivningen var der ved de årlige syn foreslået og tilsyneladende også virkeliggjort nogle mindre forbedringer i det indre af kirken: 1854¹⁷ ønskedes skibets nedennævnte trækbånd og træloftet i kirkens vestre ende, der hidtil havde været sorte, hvidtet, og 1866⁵ anbefalede synet, at loftet i den vestre ende gipsedes, og at væggene skalmuredes med en halvstensmur. Efter synets ønske 1863⁵ afløstes sydsidens svagt tilspidsede trævinduer med

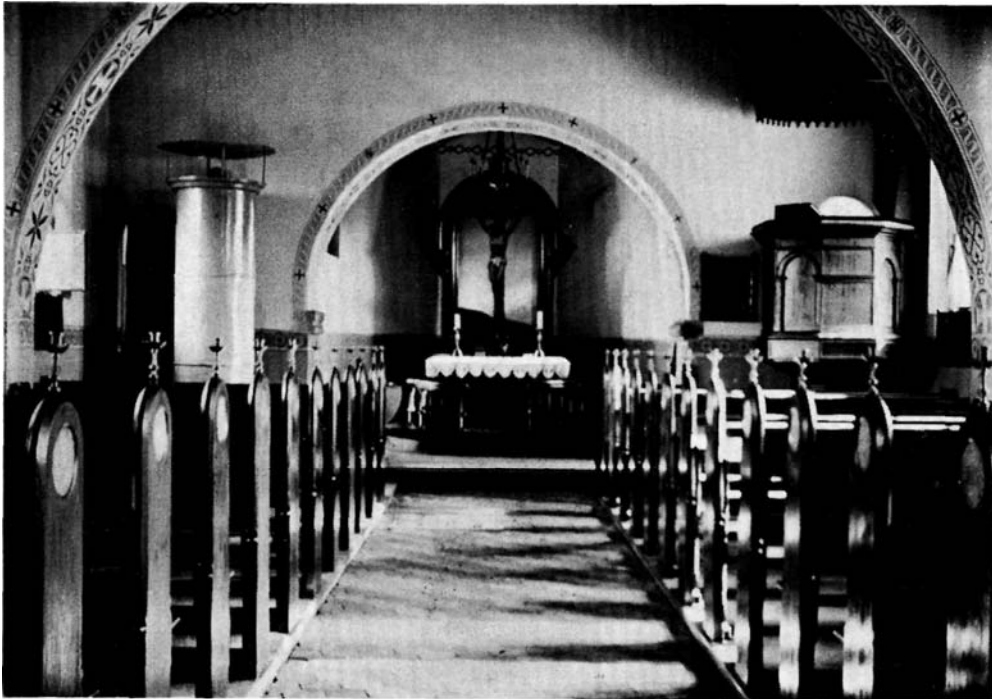

Fig. 8. Åby. Indre, set mod øst omkring 1930. — *Interior looking east about 1930.* Fot-iNM.

rundbuede jernrammer, og 1869⁵ opstilledes i kirkens nordvestre hjørne et varmeapparat.

Siden de første efterretninger i slutningen af 1600-tallet har kirken været teglhængt; 1701—02⁸ nævnes indkøb af vingesten; 1681¹⁹ var solgt et parti hulsten, der kan have stammet fra kirken. Bygningens tilstand umiddelbart forud for nedrivningen fremgår af fig. 2 og 5. Et syn 1854¹⁷ bemærkede, at gulvets røde mursten indeholdt mange reparationer med gule sten. Tagværket var 1862⁵ af eg.

Den skavank, som blev foranledning til kirkens *nedrivning*, nemlig murenes udskridning, har tidligt meldt sig. Muligvis var det dårlig fundering, som var årsag til, at særligt nordre langmur gav sig og på sit sidste hældede knap en halv meter udad. I et forsøg på at forebygge murenes fald var der indlagt fire trækbjælker i skibet og på nordsiden opmuret en svær støttepille, der var afdækket med tegltag. 1685²⁰ var bjælkeenderne rådne, og nye jernankre blev sat ind, ligesom pillen repareredes. Mange senere syn og indberetninger beskriver forholdene, peger på risikoen og anbefaler ombygning. 1823²¹, 1827²² og 1844¹⁷ iværksattes reparationer, og i 1860'erne foranstaltedes årlige målinger af den stadig voksende udskridning. Efter at et istandsættelsesforslag var

blevet kasseret 1869 af »oversynet«, anmodede sognemændene V. Th. Walther om at udarbejde tegninger til en fuldstændig nybygning. Projektet forelå vinteren 1871—72⁵. Nedbrydningsarbejdet, der afslørede, at kirken var meget solidt bygget, påbegyndtes 10. april 1872, og pinsedag samme år (19. maj) lagdes grundstenen til den nye kirke²³.

Kalkmalerier. Resen (p. 115 med fig.) registrerer forskellige våbenskjolde på kirkens hvælv og anfører to, der utvivlsomt tilhører henholdsvis Jens Iversen Lange og Ove Bille, begge biskoper i Århus.

INVENTAR

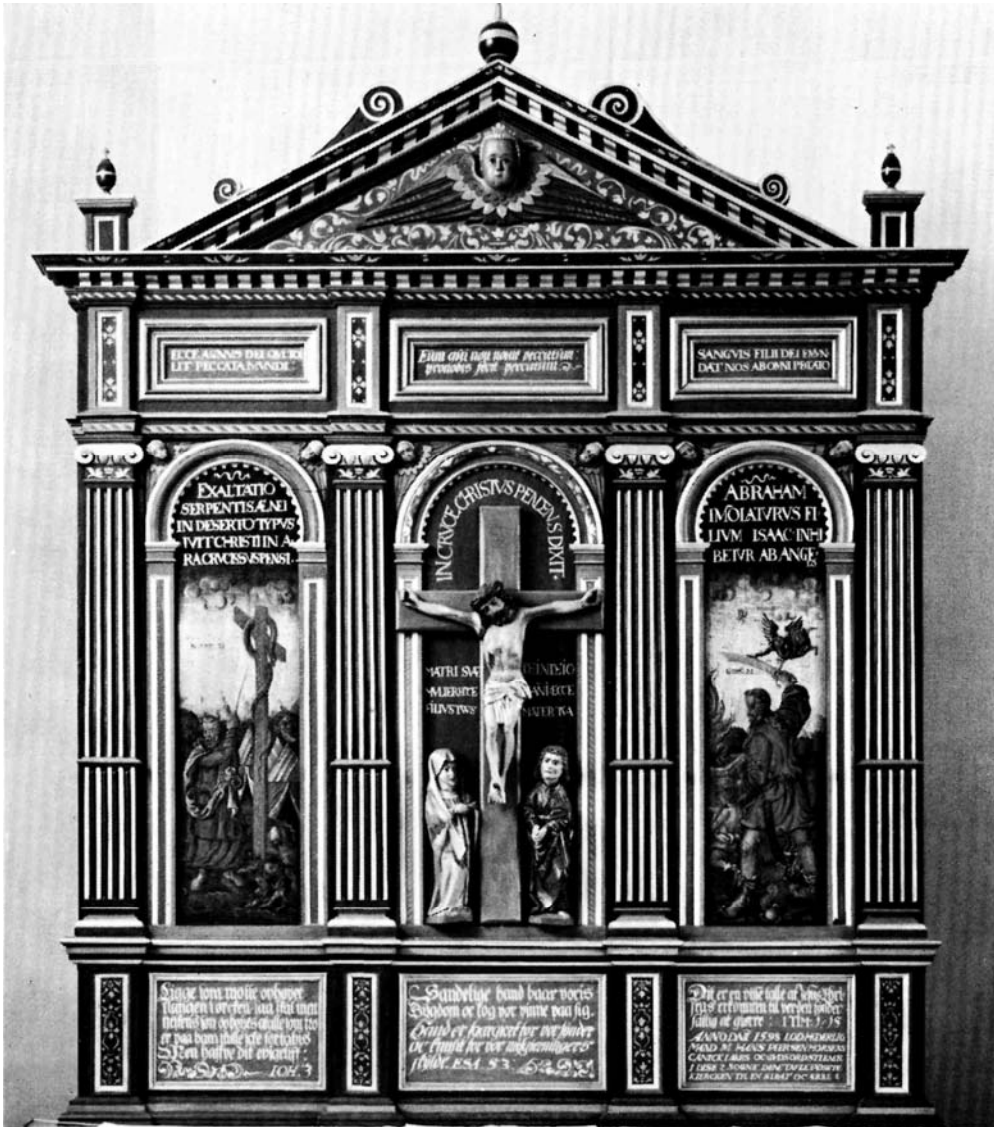
Oversigt. Kirkerummets indre fremtræder siden 1972 i kontrast til den 100 år ældre bygning. Arkitekterne Aage C. Nielsen og Poul Andersen har omkalfatret det oprindelige, tidstypiske indre, for farveholdningens vedkommende bistået af John Sparre Christensen. Med undtagelse af altertavle og døbefont er hovedparten af inventaret fornyet. Intet er efterladt af V. Th. Walthers nyindretning 1873, hvor det mørktbejdsede træ var dominerende. Kun *†*prædikestol og døbefont overflyttedes fra den nedrevne kirke, af hvis enkle inventar flere stykker er overladt Den gamle By²⁴ og Nationalmuseet. Her findes bl.a. kirkens fornemste inventarstykke, det romanske, »gyldne« krucifiks.

Alterbord 1972. *†Alterborde.* 1) Middelalderligt, af tilhugne kampesten dækket af fyrretræsbeklædning⁵. *2) 1872, i italiensk renæssancestil, af mørktbejdsset bøgetræ med vinranker indlagt i lyst træ.

†Alterklædet var 1862 af karmoisinrødt bomuldsfløj, kantet af sort bort med røde figurer⁵.

En *†alterdug*, »bestukken med silke«, var 1692 skænket af Karen Drostrup, gift med assessor og lektor, magister Ejler (Ejler Jacobsen Ejleritz til Kollerup), et ægtepar der hørte til konrektor, Jørgen Rhodius' venner (jfr. historik); i dennes første konrektoratsår skænkede han og vennerne, ved juletid, »for kirkens ringe tilstands skyld« flere gaver⁸ (*†*messeskjorte, *†*bibel og dåbsfad).

Altertavle (fig. 9), ifølge malet indskrift opsat 1598 af Hans Pedersen Horsens, kannik i Århus og sognepræst i to sogne (Åby og Hasle). I den snedkrede fyrretræstavle, med gammeltestamentlige malerier (i sidefelterne), indgår (i midtfeltet) en skåret *krucifiksgruppe* fra o. 1450, antagelig stammende fra en *†*altertavle. På det glatte korstræ, med let affasede kanter, hænger den 46 cm høje Kristusfigur i næsten vandret strakte arme. Øjnene er lukkede, på det lokkede hår en flettet tornekrone; den kraftige brystkasse har vunde i højre side. De to lavstammede sidefigurer, 37,5—38,5 cm høje, står på lave, tresidede

N.E. 1977

Fig. 9. Åby. Altertavle 1598 med gotisk krucifiksgruppe (p. 1436).
Gothic crucifix.

Altar-piece from 1,598 with

jordsmon-fodstykker. Både Maria og Johannes har forholdsvis store og brede ansigter, Maria desuden korte arme; begge folder hænderne foran sig.

Den enkle renæssancetavle har tre høje storfelter med pilasterbårne arkader adskilt af rammeværk med kannelerede pilastre og kronet af lav trekantgavl med englehoved i relief; tilsvarende englehoveder ses i arkadesviklerne.

1938 gennemgik tavlen ved Povl Jensen en både snedker- og malermæssig

restaurering. I krucifiksgruppen står korstræet grønt, figurerne med bleg, grålig karnation. Jesus har mørkebrunt hår og skæg, grøn krone og gyldent lændeklæde, blodspor fra vunderne. Maria bærer sølvkjortel med gyldne ærmer og gråhvid kappe, hvis foer er laserende rødlilla ligesom Johannes' kappe over grøn kjortel. Tavlens staffering, der i hovedsagen er udført på grundlag af den oprindelige, består overvejende af rødt og grønt med sølv og guld vekslende på kannelurer, lister og tandsnit; bladornamenter i sølv ses på frise- og postament-fremspring. I sidefelterne opfriskedes de oprindelige malerier, olie på træ, ligesom tilhørende indskrifter fra forskellige perioder afdækkedes og nyopmaledes.

Tavlens hovedmotiv er den korsfæstede, hvortil både indskrifter og sidefelternes gammeltestamentlige scener henviser, således som det oftere forekommer på tidliglutheranske altertavler²⁵. I en bue over Kristi kors står en forklarende versalindskrift (uægte metal på smalte): »In cruce christvs pendens dixit« (»Kristus, hængende på korset, sagde«). Over Mariafiguren: »Matri svæ / mvlier ecce / filivs tws« (»til sin moder: Kvinde, se det er din søn«). Over Johannesfiguren: »Deinde io/ha(n)ni: ecce / mater tva« (»dernæst til Johannes: Se, der er din moder« [Johs. 19, 26-27]). I feltet mod nord ses Moses med kobberslangen i ørkenen, »Numer: 21« [4. Mosebog, 21]. I forgrunden liggende mennesker, i baggrunden rødhvide telte. Under buen den tilhørende versalindskrift (sølv på sort bund): »Exaltatio / serpentis ænei / in deserto typvs / ivit christi in a/ra crvcis svspensi« (»oprejsningen af kobberslangen i ørkenen fremstod som et billede på Kristus ophængt på korsets alter«). – I feltet mod syd ses Abrahams offer, »Genes: 22« [1. Mosebog, 22]. Abraham, i rødlig kjortel, standses af grønklædt engel i ofringen af den knælende Isak kun iført hvidt lændeklæde som hos de nederlandske manierister, der har leveret forlæg til motivet²⁶. Ved Abrahams ene ben ses offervædderen, som Herren sendte i stedet for Isak. Himlen er her, som i nord, lys, med karakteristiske, blålige, hvirvelkugleformede skyer. Under buen indskriften: »Abraham / im(m)ola-tvrvs fi = /livm isaac inhi = /betvr ab ange/lo« (»Abraham, der vil ofre sønnen Isak, forhindres af englen«).

Gesimsfrisens oprindelige, nyopmalede indskrifter står med guld på sort bund, i de to yderste felter med versaler, i det midterste med fraktur: 1) »Ecce agnvs dei qvi tol/lit peccata mvndi« (»Se det Guds lam, som bærer verdens synd« [Johs. I, 29]). 2) »Eum qui non novit peccatum / pronobis fecit peccatum« (»Den, som ikke kendte til synd, har han gjort til synd for os« [2. Cor. 5,21]). 3) »Sangvis filii dei emvn/dat nos ab omni peccato« (»Guds søns blod renser os fra al synd« [Joh.s 1. brev, 1,7]). I postamentfelterne er de oprindelige indskrifter genopmalet, forgylde på rød bund, bibelindskrifterne med fraktur, giverindskriften med versaler: 1) »Ligge som mosse ophøyet / slangen i ørcken saa skal men/neskens søn ophøyes [at] alle som tro/er paa ham skulle icke

N.E. 1977

Fig. 10—11. Åby. 10. Alterstage (p. 1440). 11. Dåbskande (p. 1442). — 10. *Altar candlestick, Baroque*. 11. *Baptismal ewer*.

fortabis men haffve dit evige lifff. Ioh. 3.« 2) »Sandelige hand baar voris / Sygdom oc tog vor pinne paa sig. Hand er [saargior]t for vor synder / oc knuset for vor misgierningers / skyld. Esa. 53«. —3) »Dit er en visse talle at Jesus Chri = /stus er kommen til verden synder / sallig at gjørre: / Anno d(omi)ni 1598 lod hederlig / mand m. Hans Piersen Horsens / canick i Aars oc Gvds ords tiener / i dise 2 sogne: dene tavle indsete / kiercken til en sirat oc ærre«.

I 18. århundrede er tavlens indskrifter blevet istandsat (indb.); i frisefelterne repareredes bogstaverne med hvidgul farve, hvorimod indskrifterne i postamentfelterne ændredes til versaler og omsattes til et fejlfuldt opmalet latin²⁷. I de to første felter maledes citater fra »Esa. 53« [4,5], i det tredie fra »Apoc. 1,5« samt en mindre ændring af giverindskriften²⁸, ligeledes på latin. 1830 ønskedes tavlen malet¹⁷, og fra tiden herefter stammer muligvis endnu en ændring af indskrifterne: frisans overmaledes helt med rødt, i postamentet sattes (med hvidgråt på rødt) i første felt Fadervor, i andet og tredie nadverordene (indberetn.). — 1873 anbragtes tavlen på kirkens loft⁵, efter restaureringen 1938 ophængt på skibets nordvæg, siden 1944 atter opstillet i koret.

†*Altartavler*. 1) Kirkens middelalderlige altertavle bar ifølge Resen (p. 115

med fig.) et Bille-våben, antagelig for Ove Bille, biskop i Århus 1520—36. Jfr. i øvrigt krucifiks i nuværende altertavle.

2) Som altertavle til den 1873 indviede kirke tjente et stort oliemaleri af den korsfæstede (jfr. fig. 8), signeret »A. Fritz 1873«²⁹. Nu i ligkapellet.

Altersølv. Kalk, sammensat af ældre dele og stærkt ændret i ny tid. Ældst, fra o. 1600, er den seksstungede fod med konturlinie langs kanten, samt det sekskantede skaft, der har små profilled ved overgangene til fod, knop og bæger. Fra o. 1650 er den fladtrykte knop med seks drevne, runde blade på over- og undersiden; i sammenstøddet mellem bladene en lille fordybning, måske spor efter tilloddet roset el. lign.(?). Stort, indvendigt forgyldt bæger med konturlinie 1,5 cm neden for den oprindelige, let udadbuede mundings-rand. I ny tid er kalken blevet gjort større, dels ved tilsætning af en lodret bægerkant, forsynet med kvartlåg og hældetud, dels ved en ny, tunget fodplade samt høj standkant; nu 19,5 cm høj.

Disk, antagelig den der 1701/02 blev omgjort og forbedret⁸; på randen graveret cirkelkors og utydeligt mesterstempel: W(?). Ligesom kalken er diskens dimensioner senere øget; til det oprindelige tværmål, 11,5 cm, er føjet en 2,3 cm bred, let opadbuget krave.

Oblatøske, anskaffet (kort) før 1873⁵, af kgl. porcelæn, sort, med guld Kors og -kanter. Tilhørende *skål* samt *vinkande*, 1888, fra B & G. En skål fra den kgl. porcelænsfabrik er ude af brug. 1862 var *†vinkanden* af tin⁵.

† Tinflaske til messevin, købt 1691⁸. To *†sølvskeer* til nadverbrug anskaffedes 1909⁵.

Sygesæt, 1908, bestående af kalk, disk, oblatøske og vinflaske. *†Sygesæt* af tin, 1698, bestod af en lille tinflaske med kalk »oveni« og disk »neden til«⁸.

Alterslæger (fig. 10), o. 1650, tidligst omtalt i inventariet o. 1679⁸. De er af lys messing, 37,6 cm høje, og af usædvanlig type på grund af skaftets aflange, trinde midtled mellem hulstave og små vulster over den kraftige fods tre afsæt. Lyseholderne, af messing, er antagelig dem, der o. 1873 afløste de 1862 omtalte, hvidmalede blikholdere, der skulle illudere som alterlys, og hvori mindre vokslys kunne anbringes⁵.

Syvarmet lysestage graveret med giverens navn, sognepræst »H. O. Hansen« samt »1908 21. juni 1933«.

†»Resenii bibel« [Hans Poulsen Resens], skænket 1692 af ægteparret Rho-dius⁸ (jfr. p. 1436).

Messehagler. 1) 1743, af rødt silkefløjel kantet med en ca. 2 cm bred knipling af (dekomponeret) guldtråd. På rygside stort, latinsk kors dannet af en 5,5 cm bred kniplingsbræmme. På forstykket er indsyet med guldtråd (til dels store skønskriftsbogstaver): »GUD TIL / ÆRE /. ME (sammenskrevet) I V. / 1743«. Nu ude af brug. i skab i korets nordmur. 2) Antagelig fra 1902⁵. En *†messehagel*,

N.E.197

7 Fig. 12. Åby. Romansk døbefont (p. 1441). — *Romanesque font.*

omtalt i inventariet o. 1679 som gammel, blev 1692/93 repareret og forsynet ved halsen med grønne kantbånd⁸. Af to omtalte *†messeskjorter* var en skænket 1692 af ægteparret Rhodius⁸ (jfr. p. 1436), en anden smykket med et indsyet årstal »1794«⁵.

Alterskranke 1972.

Døbefont (fig. 12), romansk, af grovkornet granit, kummen grårød-brunlig, foden grå. Den lave, skålformede kumme, ca. 83 cm i tv., har tovstav ved mundingsranden og forneden en spinkel rundstav. På korpus ses i fladt relief tre »palmetblomster« i let varieret udformning. Indvendig spor af bemalet kalkpuds. Fodens form er et omvendt terningkapitel. (Mackeprang: *Døbefonte*, p. 338). I skibets nordøsthjørne.

Dåbsfad, af messing, sydtysk arbejde fra 1550—75, skænket kirken ved juletid 1692 af Christen Jensen Basballe⁸, borgmester i Århus (jfr. p. 1220). Fadet er af den ret almindelige type med bebudelsen i det opdrevede midtfelt

Fig. 13. Åby. »Gyldent« *krucifiks (p. 1443). — »Golden« crucifix c. 1050—1100.

L.L. 1979

omgivet af forskellige ornamentale bånd: minuskier, bladranke afgrænset af kvartrundstav samt krans af egeløv. På randen en drevet hjort-og-hund-frise, hvor det gentagne motiv skilles af et træ; på hver side af frisen stemplede ornamenter, henholdsvis egeløv og rosetter. Her ses ligeledes »fabrikationsstempleet« »RS«. På bundfeltets lodrette sider står giverindskriften graveret med kursiv og store skønskriftsbogstaver: »Christen . Jensen . Rasballe . 16—93«. Fadet er anbragt i en messingkrans fra 1910⁵.

Dåbskande (fig. 11), af tin, udført efter 1841 og antagelig anskaffet o. 1873⁵. Den er 32 cm høj, har omvendt pæreformet korpus, s-formet bøjlehang

L.L. 1970

Fig. 14. Åby. »Gyldent« *krucifiks (p. 1443) — »Golden« crucifix c. 1050—1100.

og bred hældetud. Under fodpladen mesterstempelt: en fransk lilje i oval, foroven versalerne »[N] F S«, forneden »1841«.

**Krucifiks*³⁰ (fig. 13—15), 1050—1100, sandsynligvis det ældste af de jyske krucifikser, som hører sammen med gruppen af gyldne altre, og antagelig stammende fra det såkaldte Lisbjerg-værksted (jfr. p. 1400). Ligesom den nærmeste parallel i Lisbjerg kirke er krucifikset udskåret i træ, der er beklædt med drevne, fastnittede, forgyldte kobberplader og med detaljer fremhævet ved påbrændt brunfernis³¹. Figuren, der fra kronetop til tåspids måler 56,7 cm, står med svagt fremoverbøjet hoved, på adskilte fødder og med let bøjede ben

på en lille fodskammel af træ (suppedaneum). Kristus er i overensstemmelse med ældre, byzantinsk tradition fremstillet som levende, stående foran sit kors, med gennemnaglede hænder³², og kronet som den sejrende konge, således som almindeligt fremstillet i Vesteuropa. Figurens »barbariske« præg, fremhævet ved den stiliserede udformning af ikke mindst ansigtstræk og lændeklæde, giver sammen med det overdimensionerede hoved (9,5 cm fra underkant af krone til skægunderside, 14,5 cm incl. krone) med de store, mandelformede øjne og det lange, tynde vikingeovertæg, det så ofte omtalte indtryk af vikingefyrsten (fig. 15).

Figuren er anbragt frontalt, men med hovedet vendt en anelse mod højre, ligesom også lændeklædets båndknode er rykket lidt til samme side. Den træskårne, takkede krone, der indvendig har en ligesom (delvis?) fritskåret prop, er selvstændig beklædt med en tilsvarende, takket metalkrone. Mange af figurens detaljer (flere end hos Lisbjergkrucifikset) markeres af riller, således både det midtdelte hår, næsefuren, den lille mund og kindskægget (hvis tvær-rillede bræmme afbrydes af rudimentære øreplader i modsætning til Lisbjergkrucifiksets små ører). Riller angiver endvidere brystfurerne, fingrene på de kolossale hænder samt tærne, der »kloagtigt« krummer sig om fodstøtten. Samme teknik er desuden anvendt ved lændeklædet, hvis udformning med hensyn til folder og midtknode er ganske unaturalistisk. Figurens overvejende symmetriske præg er for en enkelt detaljes vedkommende brudt, idet lændeklædet ved heraldisk venstre side nærmest korset har V-formede folder, markeret ved riller, mens højre side er angivet som lodret foldet ved hjælp af brunfernisstreger. Såvel figurens skematiske anatomi som ansigtstrækkene og lændeklædets detaljer er yderligere accentueret ved den påbrændte brunfernis, hvis anvendelse på enkelte punkter afviger fra Lisbjergkrucifikset. Brunfernissen danner desuden baggrund for det rosetmønster, der dels kanter lændeklædet, dels ses som en bræmme om halsen, måske et rudiment af en dragtdel eller et halssmykke.

Krucifikset har måske som forbillede haft et støbt metalkrucifiks, eventuelt af irsk oprindelse at dømme efter lændeklædets geometrisk ornamentale karakter. Som krucifikset i Lisbjerg kan det have hørt til en tidlig alterudsmykning eller snarere have været placeret over eller i korbuen. I de bevarede arkivalier fra kirken omtales det tidligst 1844¹⁷ som anbragt over indgangen til koret [korbuen]; det manglede da det tilhørende kors. 1868 rapporterede F. Uldall dets eksistens til direktionen for de antikvariske mindesmærkers bevaring³³ og anbefalede, at det sikredes til Oldnordisk Museum, inden kirken blev nedrevet³⁴. 1870 indsendtes det til museet (inv. nr. D 629). Figuren er 1979 ophængt på et enkelt, sortmalet kors af jern, der har erstattet et af træ fra ny tid.

Prædikestol, 1972. †*Prædikestole*. 1) O. 1650, endnu i inventariet o. 1679⁸ om-

Fig. 15. Åby. Detalje af det gyldne *krucifiks (p. 1444). — *Detail of the »golden« crucifix.* ^{NM_fot-}

talt som »ny«. Af type som de barokke stole i Sabro (Sabro hrd.), Brabrand (Hasle hrd.) og Trige (V.-Lisbjerg hrd.). Før nedrivningen bestod stolen (jfr. fig. 5) af fire fag, tre oprindelige samt et yngre opgangsfag. De tre storfelter havde arkader med barokt fladssnit i sviklerne, rudebosser som kapitæler, hvilende på pilastre helt opløst i baroksløyg. Felterne adskiltes af kvindehermer, de to påklædte, den yderste mod væggen nøgen; på skafterne draperiophæng med stor midtkvast. Gesims og postament var glatte, under tandsnit samt muligvis også æggestav. På hjørnerne henholdsvis englehoveder og rudebosser. Opgangsfaget parallelt med triumfvæggen stammede antagelig fra 1844, da opgangen karakteriseredes som stejl og farefuld, og stolen derfor foresloges sænket og en bedre trappe anbragt¹⁷. Feltet havde enkeltprofileret retkantfylding, mens en malet dekoration efterlignede de øvrige storfelters. Synsprotokollen 1862⁵ beretter, at stolen, der var af eg, havde fire malede figurer, Matthæus, Markus, Lukas og Paulus, udført i gråt på sort bund, mens »englene« (hermerne) havde temmelig grelle farver. Ifølge Uldall 1868 var stolen meget slet istandsat 1831 »Kjerken til Beprydelse(!)«. 1872 i skibets sydøsthjørne.

*2) Stol og himmel, 1873³⁵, med fire fag i bejdset og poleret bøg. I de tre felter indskårne figurer, i lyst træ på mørk baggrund, af »Paulus«, »Petrus« og »Johannes«, udført af billedskæreren X. W. Fjeldskov med Thorvaldsens apostelfigurer som forbillede³⁶.

På stol og himmel indskrifter, med gyldne versaler på sort bund, fra Lukas 11,28, Jakobs br. 1,22 og Math. 24,35. I skibets sydøsthjørne med opgang gennem triumfmuren.

Stokværk fra 1972³⁷. (†) *Stoleværket* bestod før 1872⁵ af 24 stader, udført i fyr, 14 i nord og 10 i syd, alle lukkede og forsynede med rygstød. De rundbuede gavle var glatte, en enkelt ved vægsiden i nord havde skåret halvrosen i topstykket; dørene havde enkle, profilerede fyldinger. De to østligste gavle i nord, der var højere end de øvrige og prydet med vandrette profillister, har muligvis tilhørt en herskabsstol. 1862 var de malet med perlefarve⁵. *Stoleværket* fra 1873⁵ omfattede 30 stader, rundbuede, ferniserede fyrretræsgavle med skårne og indbrændte dekorationer, skiftevis englehoveder og IHS i tornekrans, udført af N. W. Fjeldskov³⁶.

(†) *Præste- og degnestole*. To *gavlstykker (fig. 16), af fyr, der henholdsvis måler 110 X 35,5 og 108 x 31 cm, har muligvis oprindeligt hørt til en præstestol, men er senere omdannet til degnestol. Foroven ses meget velskårne versaler: 1) »An(n)o d(omi)ni (forkortelsesstregene forsvundne ved afskæring) 1.5.7.5. 14. dece:(mber)« og 2) »M L: N/ Paraf(?)« (muligvis for sognepræsten, magister Lauritz Nielsen)³⁸. På plankerne ses desuden sekundært skårne bogstaver, navne og en figur med årstallet »1692«, hvoraf nogle kan stamme fra den

N.M.fot.

N.E.1977

Fig. 16 17. Åby. 16. *Gavlstykker fra præstestol 1575 (p. 1446). 17. Pengetavle 1715 (p. 1447). 16. *Benchends from priest's seat 1575.* 17. *Collection plate 1715.*

sekundære anvendelse i degnestolen, nævnt 1862⁵. På dette tidspunkt bar præstestolens dør indskriften: »Gud, du est min Tilflugt altid. Anno 1641«. Endnu 1886 (indb.) var døren bevaret og karakteriseredes da som et almindeligt renæssancearbejde. 1862⁵ stod præste- og degnestolene på den vanlige plads i koret på hver side af altret. Gavlplankerne lindes siden 1887 i Nationalmuseet³⁹. 1862 fik præsten en stol bag altret. 1873 blev indrettet et lille rum ved prædikestolen til degnen⁵.

En gammel, »beslagen« †kiste, nævnt i inventariet o. 1679⁸, omtaltes 1844 som materialkiste og stod da i kirken »til vanzir«¹⁷.

Pengetavle (fig. 17), 1715, med malede indskrifter på rygskjoldet: (indvendig) »Værer Barmhiertige Ligesom og Eders Fader. Luc. VI«, (udvendig) »Præsule D. Doct: Ion: Ocksenio Eccles: Aabyensi S. L. B. Iunghans ConR: Sch: Arhus: A: MDCCXV« (»da hr. dr. Hans Oksen var biskop [skænkede] S. L. Bagge Junghans, konrektor ved Århus skole, Åby kirke [denne tavle] i året 1715«). Skuffen har let forsænket, halv dækplade, og til det tresidet afsluttede rygskjold er fæstnet en metalbøjle til ophængning af en †klokke; drejet skaft. Grønmalet, med rødbrune kanter og skaft; på skuffens sider sort-hvidmalede bladranker. Hvidmalet skriveskrift. I skab i korets nordmur. To »fattigbøsser«, opstillet på hver side af indgangsdøren, anskaffet 1873⁵.

Vestpulpitur, 1972. Det afløste et fra 1873, der svarede til stolestaderne⁴⁰.

Orgel, bygget 1972 af Bruno Christensen & sønner, Terkelsbøl. Otte stemmer, to manualer og pedal. Façade tegnet af arkitekterne Aage C. Nielsen og Poul Andersen, Århus, i samarbejde med orgelbyggeriet.

†*Orgel*, bygget 1912 af A. C. Zachariasen, Århus; fire stemmer. Ombygget og udvidet 1936 af samme firma⁴¹. 1889 købtes et tostemmigt orgel (formentlig et harmonium).

Salmenummertavler, 1972. 1872 var tavlerne glatte, med lav og brudt, svejftet gavl, sortmalede, beregnet til kridttal.

To *lysekroner*, fra 1923.

Kirkeskib, 1935, barken »Ulla« af »Aarhus«⁴²; i skibet.

*Tårnur*²⁹ fra »P. Chr. Louv 1873 Kiøbenhavn«, i rødmalet støbejernsramme. I tårnets 1. stokværk. Urskive med forgyldte tal, i vest.

Klokke, »Støbt 1909 af Christiansen & Schjønning Aabyhøj pr. Aarhus«⁴³; 96 cm i tv. Oprindeligt anvendt på Landsudstillingen i Århus 1909 til markering af åbningstiderne. Ophængt 1911. †*Klokker*. 1) Omtalt blandt de i 1528 indkrævede; vejede 11 1/2 lispund⁴⁴. 2) 1826, støbt af P. Pedersen Meilstrup (den ældre) i Randers⁴⁵. På klokkens »nederste del«, antagelig slagringen, stod mesterindskriften, om halsen: »Aar 1826 lod Aaby Sogens Beboere som Kirkens Eiere denne Klokke omstøbe, Gud til Ære, Kirken til Ziir, og Paamindelse om Dødeligheden« (jfr. Dallerup, Gern hrd.). Samme sted var afbildninger af Jesu korsfæstelse, den hellige grav, opstandelsen og himmelfarten. På korpus tre brystbilleder i lavt relief, ifølge synsprotokollen⁵ formentlig fremstillende tre af Danmarks konger. Ca. 68 cm i tv. – Klokkens plads var o. 1679 i tårnet, 1693/94⁸ og endnu 1862⁵ i et glamhul i skibets vestgavl.

Klokkestol, 1873⁵, i tårnets 2. stokværk.

GRAVMINDER

**Krucifiks* af jern, fra 16—1700'rne. Glat korstræ, 24,5 x 12 cm, hvis figur hænger i skråt strakte arme, med hovedet, hvorpå flettet tornekrone, hældende mod højre; ret smalt lændeklæde. På skriftbåndet versalerne »INRI«, forgyldt ligesom figuren; korset sort. I øvre korsarm naglehul, nedre korsarm har bagpå naglet et stykke jern med tap til fæstelse. En sort, begagtig masse på korsets bagside tyder på, at det har været fæstnet til en kiste. Fundet på Åby mark, og muligvis stammende fra Åby kirkegård. Siden 1904⁴⁶ i Den gamle By (inv. nr. 1062).

To **fliser*⁴⁷ (fig. 18—19), o. 1600, af rødbrændt ler med rester af grøn blyglasur over begitning, muligvis hørende til samme grav og formodentlig en efterligning af den kendte, produktive Næstved-pottemagers arbejde. 1) (Fig. 19), 18 x 18 x 3 cm, med indskåret dobbeltlilje og i hjørnerne fligede blade. 2) (Fig. 18), 18,6 x 18,2 x 3 cm, med fordybede versaler mellem skårne linier: »er. begr/ ch: gvdf/ Anne:«, en del af en indskrift, der sammenlagt med de til-

Fig. 18—19. Åby. *Gravfliser (p. 1448). — Sepulchral slabs c. 1600.

NM.fot.

hørende †flisers måske har lydt: Her ligger begravet erlig och gudfrygtig qvinde Anne... Fliserne blev 1887 afgivet til Nationalmuseet (inv. nr. D 2344—45).

† *Gravsten og †kirkegårdsmonumenter*. O. 1941 fandtes tre gravsten på kirkegården⁶: 1) 1674, over Jørgen Pedersen, 2) 1683, over Rasmus Pedersen og 3) 1704, over Niels Espensen. Måske var disse sten identiske med (nogle af) dem, der var omtalt i synsprotokollen o. 1862, hvoraf to lå inde i kirken og to andre på kirkegården, alle ulæselige og meget forvitrede. I protokollen nævnes, at der desuden var mange gravsteder prydet med kors enten af sten, jern eller træ; på tig. 2 ses bl.a. seks støbejernskors, hvoraf et kronet af olielampe samt et smedejernskors med oval skriftplade og dobbelte volutter i fladjern om midtstangen (jfr. Vejlby, Hasle herred).

Nogle gamle †*ligtræer* ønskedes 1833 bortskaffet, da de vansirede kirkegården¹⁷.

KILDER OG HENVISNINGER

LA Vib. Kirkeinsp.ark.: 1679—1709. Regnskabsbog (C KRE-541) — *Præsteark.*: Århus. Vor Frue og Åby 1822—29. Liber daticus (C 360a—11). — Diverse dok. 1742—1837 (C 360 a—13). *Ved embedet*: Synsprotokol 1862 ff. — Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Århus amt i almindelighed p. 37—39 og forkortelser p. 42—44.

Nationalmuseet. F. Uldall: Om de danske Landsbykirker I, 1868, 146 (ms). — Indberetninger ved F. Uldall 6. maj 1868 (romansk krucifiks), E. Schiodte 1886 (kasseret inventar: altertavle, stolestadedør 1641, stolegavle 1575, to lerfliser), Povl Jensen 1938 (indskrifter og farver på altertavle), Hugo Johannsen og Vibeke Michelsen 1968 (inventar). S. Fritz har stillet sine notater og udskrifter til redaktionens rådighed. — Fyldige *udskrifter* af de gennemgåede arkivalier findes i NM.s 2. afd.

Rygning ved Kjeld de Fine Licht 1977, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen 1977. Orgel ved Ole Olesen 1977.

Opmålinger. Plan, snit og opstalter ved V. Th. Walther 1872 (NM og i kirken).

Litteratur. August F. Schmidt: Aaby Sogns Historie I, Brabrand 1941, 118—27. — Poul Rasmussen, i samme, II, Århus 1943, 50—57. — Åby kirke, i MeddÅSt. 1972, 31—34. S. Fritz: Gl. Aaby Kirke for og nu. Vejleder 1972. — Arkitektur XVIII, 1974, 196—99: Fornyelsen af Gl. Aaby kirke. — Harald Langberg: Gyldne billeder, 1979.

¹ SRD VI, 470. ² KancBrevb. ³ LA Vib. Århus bispearkiv: Sager vedr. bispeembedet 1604—1812 (C 3 1519). ⁴ LA Vib. Århus bispearkiv: Kirkernes istandsættelse m.m. 1804—1823 (G 3 1151). ⁵ Synsprot. 1862 ff. ⁶ A. F. Schmidt, p. 126. Jfr. MeddÅSt. XII, 1974, 54—55. ⁷ LA Vib. Århus bispeark. Kirkesyn (C 3—1166, 1174, 1175). ⁸ LA Vib. Åby kirkeinsp. ark. Rgsk. 1679—1709. ⁹ Poul Rasmussen, p. 53—54. ¹⁰ Århus Stiftstidende 11. april 1872. ¹¹ Jfr. F. Uldall: De jyske Granitkirkers Alder. ÅrbOldkHist. 1896, 218; M. Mackeprang, Jyske Granitportaler, 1948, 295. ¹² Arkitektur XVIII, 1974, 196—99. ¹³ F. Uldall 1868. ¹⁴ M. Mackeprang: Jyske Granitportaler, 1948, 334; jfr. ovenfor, p. 1360; C. G. Schultz: Nogle tidlig-romanske Landsbykirker, deres Alder og Forudsætninger. ÅrbOldkFlist. 1934, 230 og M. Rydbeck: Skånes Stenmålare före 1200, Lund 1936, 191—93. ¹⁵ Århus Stiftstidende 25. og Berl. Tid. 27. april 1872. ¹⁶ Note 8 samt Poul Rasmussen 1943. Indtil sin sidste indføring 1714—15 nævner regnskabsbogen imidlertid »årlig leje af kirketårnet«. Veslafsnittets skråkantsokkel kan give anledning til en formodning om, at byggeriet har fundet sted tidligere i middelalderen. ¹⁷ LA Vib. Provsteark. Århus købstad og Hasle hrd. Synsprot. for kirker og præstegårde 1807—54 (C 24—5). ¹⁸ LA Vib. Århus Vor Frue kapellani og Åby. Liber daticus 1855—76 (C 361b—12). ¹⁹ Poul Rasmussen, p. 52. ²⁰ Note 8; jfr. Poul Rasmussen, p. 57. ²¹ LA Vib. Århus amts nordre provsti. Synsprot. 1813—44 (C 291—2). ²² LA Vib. Provsteark. Ning (og Hasle) hrd. 1827—42. Synsprot. for kirker m.m. (C 30b—3). ²³ Århus Stiftstidende 11. april og 21. maj 1872. ²⁴ Således alterskranke, prædikestol samt dele af stoleværk. ²⁵ Jfr. Sigrid Christie: Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800, Oslo 1973, I, 141 ff. ²⁶ Samme II, 19. ²⁷ Ifølge restaure-ringsberetn. har ikke alle ord kunnet læses. ²⁸ »Tabellam hanc fieri cvaravit m. Iohan Petreivs Horsnesis(!) ecclesiæ hvivs pastor. 1598« (»denne tavle lod magister Hans Pedersen Horsens, denne kirkes præst, udføre. 1598«). ²⁹ Skænket af proprietær J. C. Krieger til Elisabethsminde (note 5). ³⁰ Krucifikset er indgående behandlet af Poul Nørlund i Gyldne Altre. Jysk metal Kunst fra Valdemarstiden, 1926; 2. udgave Århus 1968 med »Tillæg« ved Tage E. Christiansen, der bl.a. behandler den nyere litteratur indtil udgivelsestidspunktet. Siden er fremkommet enkelte arbejder, hovedsageligt refererende (og ofte med fine illustrationer), hvoraf kan fremhæves Aron Andersson: L'Art Scandinave, II, 1968, 290ff., Armin Tuulse: Romansk Konst, Stockholm 1968, Erik Lassen, i Dansk Kunsthistorie. Billedkunst og Skulptur, 1972, 134ff. og Otto Norn: Krucifix-Eucharisti, i

Kirkehist. Saml. 1976, p. 7—16.³¹ Med hensyn til udformningen af figurens bagside kan kun konstateres, at de fladt afskårne ben ikke har været metalklædt. Baghoved og hals ligeledes fladt afskåret med en lodret rille gennem halsen. Metalplader mangler ved baghovedets sider (håret). — Forgyltningen er ikke fuldt dækkende på heraldisk højre ben og fod.³² I museumsprotokollen under nr. D 629 noteres (1870), »at krucifiksets fødder, ligesålidt som hænderne, er gennemborede af nagler«, og det bemærkes, at på flere steder, »såsom gennem ansigtet og brystet og igennem begge hænder er i senere tider slået plumpe jernsøm«. Disse bemærkninger om de (nyere) nagler, der har ødelagt eventuelle ældre spor, danner sikkert baggrunden for Fr. Becketts udtalelse i Danmarks Kunst, I, 1924, 220, om at hænderne ikke har været gennemstukne.³³ Korrespondance af 6. og 11. maj 1868 i NM.³⁴ O. 1872 (fig. 5) hang der over korbuen broncerede gipsfigurer af den korsfæstede og Maria knælende ved korsets fod (note 5).³⁵ Gave fra lærer J. J. Østergaard (note 5).³⁶ A. F. Schmidt, p. 124.³⁷ De små lysestager på stolegavlene stammer fra de forrige stole.³⁸ Jfr. Poul Rasmussen, p. 59.³⁹ Inv. nr. D 2343.⁴⁰ I den nedrevne kirke fandtes intet pulpitur (note 5).⁴¹ A. C. Zachariasens trykte værk-fortegnelse (i Den danske Orgelregistrants arkiv). Organist- og Kantorembederne, 5. udg. 1953.⁴² Henning Henningsen: Kirkeskibe og Kirkeskibsfester, 1950, 165.⁴³ Jfr. korrespondance febr. 1911, i NM.⁴⁴ BA. 108 A. Bgsk. ældre end 1559. Nr. 21. Liste over indkrævede klokker 1528/29.⁴⁵ Jfr. C. Nyrop: Om Danmarks Kirkeklokker, 1882, 135, med tilføjelser af F. Uldall (eksemplar i NM).⁴⁶ Brev af 16. maj 1904 i NM.⁴⁷ Kai Uldall: Et tilløb til dansk Fajencefremstilling i Renæssancetiden, i NMArb. 1934, 51. — Nærmere bestemmelse ved Birgit Als Hansen, NM.

Fig. 20. Åby 1:10000. Opmålt 1779 og 1780 af Haar, tegnet 1816 af Frederiksen i anledning af matrikulering. Udstykninger medtaget til 1859. — *Map of the village about 1780.*

SUMMARY

Åby Church, now situated in the west part of the city of Århus, is in its present form a new building from 1873 (fig. 1), designed by the architect V. Th. Walther. The previous church, which was demolished 1872 because of its dilapidated condition, was an ashlar building from c. 1200. In the Late Middle Ages it was lengthened towards the west, cf. groundplan fig. 4. Of the two imposts in the chancel arch (fig. 6—7) transferred to the new building the one in the south is owing to its cylindrical shape assumed to be an imitation in stone of a decorated wooden post.

While nothing is extant of the interior as designed 1873 by V. Th. Walther, the architect, a couple of items of church furniture have been transferred from the demolished church and are still in use. These are the altar-piece (fig. 9) from 1598 with a carved crucificial group in front of the middle panel and Old Testament paintings on the side panels and the Romanesque baptismal font of granite (fig. 12). A crucifix (fig. 13—15) from the latter half of the 11th century has been in the National Museum since 1870. It is probably the earliest of the Jutland crucifixes which belong with the »golden altars« and was presumably made in the same workshop as the Lisbjerg altar (p. 1400).